NĚKOLIK POZNÁMEK KE SCHÉMATŮM SLOVOTVORNĚMOTIVAČNÍCH VZTAHŮ KOMPOZIT¹

PATRIK MITTER

MITTER, Patrik: Some of Remarks to Schemes of Word-formation Motivation of Composite Words. Jazykovedný časopis, 2009, vol. 60, No. 2, pp. 145 – 153. (Bratislava)

This study deals with the questions of word-formation motivation of composite words. While judging word-formation motivation of a particular composite, it is necessary to pay attention to the degree of motivation of components that create the composite. From the point of view of the domestic (Czech) word-formation system, we differentiate between not motivated and motivated components. These can be motivated of the 1st, 2nd, 3rd degree, etc. The schematic representation of word-formation motivation of composite words has got mostly a surface character, just in some cases it has got spatial character.

Při synchronním studiu slovní zásoby se běžně pracuje s protikladem motivovanosti a nemotivovanosti jazykového znaku. V rámci lexika se rozlišují slova značková (nemotivovaná) a popisná (motivovaná). Zatímco u značkových slov není možné na synchronní bázi vysvětlit příčinnou souvislost mezi zvukovou formou slova a jeho významem, popisná slova jistými částmi své formální struktury naznačují svůj význam, resp. alespoň některé jeho prvky.

Obecně se rozlišují tři druhy motivace lexikálních jednotek. Zvuková (invitativní), která spočívá v napodobování mimojazykových zvuků spjatých s označovaným předmětem nebo jevem (např. *mňoukat*, *kdákat*). Sémantická (transpoziční) je založena na metaforickém nebo metonymickém přenášení významu (např. *oko* „zrakový orgán“, dále „klička“, „smyčka“, „kroužek z různých materiálů“, „věc, předmět n. jeho část připomínající oko“).

Nás bude dále v textu zajímat především motivace slovtvorná, která je z hlediska systému ve slovní zásobě nejvýznamnějším typem motivace. Tato motivace se zakládá na morfematicko-slovtvorné korespondenci slov (např. *ryba-rybář*, *lovit-lovec*, *učit-učitel*). Slovtvorná motivace umožňuje, aby se slovo prostřednictvím svých morfematických složek začlenilo do větších, více či méně uzavřených, systémově uspořádaných skupin, tj. slovtvorných hnízd (svazků), slovtvorných typů (podtypů) (srov. Furdík, 1993, s. 19 – 20).

¹ Tato studie vznikla jako součást projektu *Grantové agentury České republiky* č. 405/06/P094 s názvem *Hybridní složeniny v současné češtině*

V této studii se budeme dále zabývat slovtvornou motivací slov složených. Pokusíme se uplatnit dosud probádané aspekty slovtvorné motivace přímo na slova složená.²

Slovtvorná motivace je jedním ze základních slovtvorných vztahů. Paralelní s ní je vztah fundace. Mezi dvěma pojmenováními A a B je vztah motivovanosti (motivace) tehdy, jestliže se pojmenování B (motivované) objasňuje, ozřejmuje pomocí pojmenování A (motivujícího) nebo naopak, a to jak po stránce výrazové (formální), tak po stránce významové (sémantické). Vztah fundace existuje mezi pojmenováními A a B, předpokládá-li pojmenování A pojmenování B (anebo naopak), neboli jeví-li (a pociťuje-li) se pojmenování A jako základ (jde tedy o pojmenování základové, fundující pro pojmenování B) pojmenování B (jde tedy o pojmenování založené, zakládající se na pojmenování A), resp. obráceně, a to jak vzhledem k významu, tak i k formě.

Při synchronním chápání slovtvorných vztahů lze konstatovat, že pojmy fundace a motivace jsou dvěma různými aspekty téhož reálného vztahu. V případě fundace jde o to, kterým jiným výrazem nebo výrazy je daný výraz podmíněn, na kterém jiném výrazu nebo výrazech se daný výraz formálně i sémanticky zakládá, v případě motivace o to, kterým jiným výrazem se daný výraz objasňuje, je motivován. Vztah fundace se uplatňuje především z hlediska mluvčího, při produkci a reprodukci slov, vztah motivace především z hlediska posluchače, při interpretaci slov. Proto se také v praxi často uvažuje o jediném vztahu motivace (srov. i *Mluvnice češtiny* (I), 1986, s. 206 – 208). Nám jde dále především o pohled z hlediska posluchače, o interpretaci slov. Z tohoto důvodu používáme termín motivace.

Stejně jako deriváty jsou i kompozita výrazy slovtvorně motivované (popisné). Pouze kompozita sestávající z cizích a v domácí slovní zásobě dosud neexistujících slovtvorných základů, která byla do češtiny přejata jako celek, lze z hlediska domácí slovní zásoby považovat za nemotivované (značkové). Tak např. kompozita *touchpad* /poč./, *notebook* /poč./, *doublespeak* /polit., publ./ sestávají z komponentů, které nebyly v češtině dosud doloženy jako samostatné lexikální jednotky a ani jako vyprofilované komponenty složených slov (hybridních či jiných). Jsou to tedy z hlediska domácího lexikálního systému výrazy značkové. Od nich tvořené odvozeniny *touchpadový*, *notebookový* apod. jsou už výrazy popisnými. Kompozita domácí a hybridní jsou motivovanými výrazy právě proto, že sestávají (i) z domácích slovtvorných základů, jsou tedy vždy motiváty alespoň 1. stupně. Jednotlivé motivační stupně popisných slov si můžeme dobře ilustrovat na příkladu této slovtvorné řady postupných derivátů:

psát → *dopsat* → *dopisovat* → *dopisovatel* → *dopisovatelka* → *dopisovatelčin*

<i>psát</i> → slovo slovtvorně nemotivované	<i>dopisovatel</i> → motivát 3. stupně
<i>dopsat</i> → motivát 1. stupně	<i>dopisovatelka</i> → motivát 4. stupně
<i>dopisovat</i> → motivát 2. stupně	<i>dopisovatelčin</i> → motivát 5. stupně

² Ve slovtvorné literatuře je problematika slovtvorných vztahů povětšinou ilustrována na příkladech slov derivovaných.

Do slovotvorných hnízd pochopitelně vstupují i kompozita. Motivovanost kompozit se od motivovanosti derivátů liší. Pokud slovotvorná řada sestává pouze z derivátů, je každý člen slovotvorné řady o jeden stupeň vyšším motivátem než člen předchozí. Poněkud zjednodušeně lze konstatovat, že stupeň motivovanosti derivátů vyplývá z postupného nabývání počtu slovotvorných formantů (afixů) okolo neustále se rozšiřujícího slovotvorného základu, např.:

<i>dopisovat</i>	→	<i>dopisova-</i>	+	<i>-tel</i>	→	<i>dopisovatel-</i>	+	<i>-ka</i>	→	<i>dopisovatelč-</i>	+	<i>-in</i>	→
		slovotvorný		slovotvorný		slovotvorný		slovotvorný		slovotvorný		slovotvorný	
		základ		formant		základ		formant		základ (k>č)		formant	

U kompozit je třeba stupeň jejich motivace posuzovat s ohledem na stupeň motivace každého slovotvorného základu. Do procesu kompozice vstupují slovotvorné základy, které jsou buď slovotvorně motivované, nebo nemotivované. Nemotivovanými mohou být první slovotvorné základy, cizí i domácí, srov. *aero-*, *agro-*, *termo-*, *play-*; *velko-*, *malo-*, *hlavo-*, *leso-*. Rovněž druhé slovotvorné základy mohou být nemotivované, o čemž svědčí cizí i domácí základy, jako např. *-kmen* (*nížkokmen*), *-hodina* (*čtvrthodina*), *-bílý* (*sněhobílý*), *-pevný* (*skálopevný*), *-park* (*lesopark*), *-step* (*lesostep*). Výsledná složenina, která vznikla spojením dvou nemotivovaných slovotvorných základů, jež však v češtině mají status lexikálních jednotek (příp. komponentů), je slovotvorně motivovaná. Je slovotvorně motivovaná z pohledu každého komponentu:

<i>step</i>	<i>vodík</i>
↓	↓
<i>les</i> → <i>lesostep</i>	<i>chlor</i> → <i>chlorovodík</i>

To je rozdíl oproti složeninám sestávajícím ze slovotvorných základů, které nemají v češtině status lexikálních jednotek, příp. komponentů. Takové složeniny jsou z hlediska domácího lexikálního systému slovotvorně nemotivované, např. *notebook*, *touchpad*, *playmate* (viz výše).

Do procesu skládání mohou vstupovat domácí slovotvorné základy, které nemají status samostatné lexikální jednotky (příp. jde o vázaný komponent). Složenina *velkolepý* se formuje na pozadí slovotvorně nemotivované existující lexikální jednotky *velký* a slovotvorného základu *-lepý* (jde o slovotvorný základ související se základem pro 2. a 3. stupeň adjektiva *dobrý*). Výsledná složenina *velkolepý* je tedy z pohledu slovotvorného základu *velko-* motivátem 1. stupně. Z pohledu slovotvorného základu *-lepý* je tato složenina slovotvorně nemotivovaná, neboť komponent *-lepý* není formálně motivovaný žádným jiným slovem (je motivován lexikálněsémanticky adjektivem *dobrý*) a vzniká až při samotném procesu skládání. Složenina *velkolepý* je tedy prvkem již existujícího slovotvorného hnízda slova *velký*, srov. *velký* → *velkolepý* (*dobrý*) → *velkolepost* → *velkolepě*. Naproti tomu slovotvornou řadu druhého slovotvorného základu tato složenina teprve zakládá, srov. (*dobrý*) *velkolepý* → *velkolepost* → *velkolepě*.

Podobně nemají funkci samostatného lexikálního prostředku některé první komponenty cizího původu, např. *aero-*. Také tyto komponenty zakládají nová slovo-
 tvorná hnízda, např. (*aero*) *aeronádraží*. Z hlediska druhého slovo-
 tvorného základu vstupují tyto složeniny do již existujících slovo-
 tvorných hnízd, srov. (*aero*)*dráha* → *nádraží* → *aeronádraží*. Složenina *aeronádraží* je tedy ve slovo-
 tvorném hnízdě slova *dráha* motivátem 2. stupně. Z uvedeného vyplývá, že rozhodujícím faktorem
 pro určení stupně motivovanosti složeniny je jak motivovanost jejích komponentů,
 tak i skutečnost, zda její komponenty mají v češtině status samostatných lexikálních
 prostředků (lexémů, komponentů).

Pokud se ve složenině nachází slovo-
 tvorně nemotivovaný komponent, nemaje
 současně charakter samostatného prostředku lexikálního (lexému), příp. slovo-
 tvorného nevázaného komponentu, je výsledná složenina z pohledu tohoto komponentu
 slovo-
 tvorně nemotivovaná.

Kompozice se účastní i komponenty, které nemají funkci samostatných lexikál-
 ních prostředků, jsou však současně nějakým výchozím pojmenováním motivované.
 Pro ilustraci tohoto jevu nám dobře poslouží kompozita vzniklá komplexními postupy,
 a to komplexně-derivačním způsobem (např. *romanopisec*) a komplexně-konverzním
 způsobem (např. *vodovod*). Druhé komponenty těchto složenin *-pisec*, *-vod* jsou moti-
 vovány slovesy *psát*, *vést* a utvářejí se až v průběhu skládání. Vzhledem k tomuto exis-
 tujícímu motivačnímu vztahu, tj. *psát romány* → *romanopisec*, *vést vodu* → *vodovod*
 jsou uvedené složeniny z hlediska svých druhých slovo-
 tvorných základů *-pisec*, *-vod*
 motiváty 1. stupně. Kdyby jejich druhé základy slovo-
 tvorně motivované nebyly, zůsta-
 ly by složeniny z pohledu svých druhých komponentů nemotivované. Skutečnost, že
 složeniny *romanopisec* a *vodovod* jsou z hlediska svých prvních komponentů také (jde
 o shodu okolností) motiváty 1. stupně, je dána motivovaností jejich prvních kompo-
 nentů. V obou případech jsou první komponenty motivovány slovy značkovými:

Podobné schéma platí pro všechna kompozita utvořená komplexními kompo-
 zičními postupy, přičemž jejich komponenty musí současně vykazovat totožný stu-
 peň své slovo-
 tvorné motivovanosti.

Do procesu kompozice vstupují i slovo-
 tvorné základy motivované. Mohou se
 tedy spojit jak slovo-
 tvorný základ nemotivovaný se základem motivovaným, tak
 dva základy motivované. První případ dokládají složeniny jako např. *velkovýroba*,
 resp. *autojeřáb*, v nichž jsou druhý komponent *-výroba*, resp. první komponent *auto-*

motivované. Motivantem komponentu *-výroba* je sloveso *vyrobít*, v případě tohoto komponentu se tedy jedná o motivát 1. stupně. Motivantem prvního komponentu *auto-* je kompozitum sestávající z cizích slovtvorných základů *automobil*. Také komponent *auto-* je motivátem 1. stupně:

Obě uvedené složeniny jsou z pohledu svých motivovaných komponentů motiváty 2. stupně, (tj. *-výroba*, *auto-*), z pohledu nemotivovaných komponentů (tj. *velko-*, *-jeřáb*) motiváty 1. stupně. Motivovaný komponent se tedy v každém případě zakládá na lexikální jednotce v našem případě již existující. Takový komponent se může spojovat i se slovtvorným základem, který není motivován samostatně existujícím lexémem v češtině. Uvedený případ dokládá výše uvedené kompozitum *aerónadrazí*. Z pohledu prvního komponentu se nejedná o motivované slovo, z pohledu druhého komponentu o motivát 2. stupně (viz výše).

Spojují se také slovtvorné základy motivované. Např. ve složenině *technickoorganizační* je první komponent *technicko-* motivát 1. stupně (*technika* → *technický*), druhý komponent rovněž (srov. *organizace* → *organizační*).

Výsledná složenina je tedy z hlediska obou komponentů motivátem 2. stupně.

Toto kompozitum patří z hlediska sémanticko-syntaktického mezi koordinativa. Sémanticko-syntaktický vztah mezi komponenty složeniny a způsob utváření složeniny hrají totiž významnou roli při určení stupně motivovanosti složeniny. Složenina *technickoorganizační* je koordinativum a vznikla čistou kompozicí. Složenina *zahraničněobchodní*⁴ byla utvořena na základě sdruženého pojmenování *zahraniční obchod* komplexním způsobem kompozičně-derivačním, srov. *zahraniční obchod* → *zahraničn-ě-obchodní*. Z hlediska prvního slovtvorného základu (tj. *zahraniční*) je kompozitum *zahraničněobchodní* motivátem 3. stupně, srov. *hranice*

⁴ Sémantickou analýzou slovtvorné struktury složenin *zahraničnoobchodný* a *zahranično-obchodný* se zabýval Ján Horecký (srov. Horecký 1977, s. 131 – 137).

→ *zahraničí* → *zahraniční* (motivát 2. stupně), z hlediska druhého základu *obchod* je kompozitum motivátem 1. stupně (slovo *obchod* je synchronně nemotivované). Schéma slovotvorných vztahů obou základů složeniny si můžeme znázornit takto:

Důležitost sémanticko-syntaktického vztahu mezi komponenty složenin (resp. jejich onomaziologické stavby) pro určení stupně motivovanosti kompozita je zřejmá z rozdílu mezi koordinativem (např. *technickoorganizační*) a mutačním determinativem (např. *zahraničněobchodní*).

Rozdíl v chápání stupně motivovanosti kompozit se dále projevuje i mezi determinativem mutačním a modifikačním. Uveďme si příklady, které lze chápat dvojznačně, např. *dělostřelec*, *kávovařič* (viz výše u onomaziologické stavby kompozit). Uvedené výrazy lze chápat jako mutační determinativa, srov. „ten, kdo střílí z děla“, resp. „zařízení, které slouží k vaření kávy (vody)“. Zaznamenáme-li slovotvorné vztahy jednotlivých komponentů, dostaneme následující schéma motivačních vztahů kompozita:

Složeniny *dělostřelec*, *kávovařič* jsou tedy při takovém chápání motivačních vztahů v rámci svých slovotvorných hnízd motiváty 1. stupně, a to z pohledu obou jejich slovotvorných základů. Chápeme-li tato kompozita jako modifikační (a to konkrétně atributivní) determinativa, neboť první komponenty mohou být považovány za (slabo)rekční přívlastky komponentů druhých, srov. *dělostřelec* „střelec z děla“, *kávovařič* „vařič kávy“, dostaneme schéma motivačních vztahů kompozita, které je ve srovnání s předchozím schématem jiné:

Při takovémto chápání motivačních vztahů jsou uvedená kompozita z hlediska svých prvních slovotvorných základů motiváty 1. stupně (stejně jako v případě mutačních determinativ), z hlediska svých druhých základů jde o motiváty 2. stupně. Rozdílné chápání motivačních vztahů při utváření jednoho a téhož kompozita vyplývá z možnosti rozdílného chápání jejich onomaziologické stavby a jejich způsobu utváření. Je tedy zřejmé, že na profilaci motivačního stupně kompozit se na jedné straně podílí motivovanost jednotlivých lexémů výchozího syntagmatu a jejich status (ne)samostatné lexikální jednotky v našem lexikálním systému. Na druhé straně

má při profilaci motivačního stupně kompozit významnou roli i jejich onomaziologická stavba a způsob jejich utváření.

Ukazuje se tedy, že schéma slootovorné motivace kompozit má plošný charakter. Tento plošný charakter mají jak kompozita primární (tj. ta, která se zakládají na jiném výchozím pojmenování než kompozitu), tak i mnohá kompozita sekundární (tj. ta, jejichž jedním z výchozích pojmenování je kompozitum). Tím se schematické znázornění slootovorné motivace kompozit liší od slootovorné motivace derivátů.

Některé složeniny sestávající minimálně ze 3 slootovorných základů však mohou být utvořeny tak, že 3 nebo více takových slootovorných základů vstupují do složeniny současně. Výsledná složenina je tak přímo motivovaná právě takovými třemi (nebo více) slootovornými základy, představujícími u adjektiv z hlediska sémanticko-syntaktického onomaziologické báze. Uvedený postup si můžeme dobře ilustrovat na příkladu adjektivní složeniny *červenomodrobílý*:

Tato složenina vzniká tedy současným spojením slootovorných základů *červen-* + *-o-* + *-modr-* + *-o-* + *-bíl(y)*. Analogickým případem k uvedenému jsou reciproční složeniny *filozoficko-historicko-filologický*, *pedagogicko-psychologicko-lingvistický*, *novoromanticko-technopopovo-avantgardistický*. Jejich jednotlivé slootovorné základy (a současně i onomaziologické báze) vstupují do složeniny jako celek, např. *novoromantick-* + *-o-* + atd. Neutvářejí se tedy současně s celou reciproční složeninou, tj. např. *nov-* + *-o-* + *-romantick-* + *-o-* + atd.

Podobným způsobem vznikají i některá substantiva. Taková složená substantiva však nejsou v češtině častá a nacházejí své uplatnění v odborné terminologii (zvláště v oblasti chemického názvosloví). Tak např. složenina *benzinodisulfodisulfokyselina* obsahuje 6 slootovorných základů (*benzino-*, *di-*, *sulfo-*, *di-*, *sulfo-*, *kyselina-*). Nelze prokázat, že by složenina obsahující 6 slootovorných základů vznikla ze složeniny obsahující 5 slootovorných základů. Jinými slovy není jasné, z kterých slootovorných základů sestává motivující pojmenování. Je tím motivantem *benzinokyselina*, *disulfokyselina* anebo *benzinodisulfokyselina*? Vzniká tedy výsledná složenina přidáním jednoho slootovorného základu k motivující složenině, nebo přidáním nejméně dvou slootovorných základů? Pokud by platil první případ, schéma slootovorné motivace takto vzniklého kompozita by mělo plošný charakter. Pokud by ovšem platila druhá možnost, schéma slootovorné motivace by mělo charakter prostorový. Schematicky bychom mohli slootovornou motivovanost kompozita *benzinodisulfodisulfokyselina* – za předpokladu, že platí druhý případ jejich utváření – zaznamenat několika způsoby v závislosti na tom, které pojmenování je motivujícím:

a) motivujícím pojmenováním je *benzinokyselina*

benzinokyselina → *benzinodisulfodisulfokyselina*

⊥ ↑
2 sulfid 2 di-

b) motivujícím pojmenováním je *disulfokyselina*

disulfokyselina → *benzinodisulfodisulfokyselina*

⊥ ↑
benzin di- sulfid

c) motivujícím pojmenováním je *benzinodisulfokyselina*

benzinodisulfokyselina → *benzinodisulfodisulfokyselina*

⊥ ↑
di- sulfid

Na rozdíl od výše uvedených adjektiv zahrnují takto tvořená substantiva ve své onomaziologické struktuře onomaziologickou bázi i onomaziologický příznak. Onomaziologickou bázi složeniny je vždy ten motivant, který obsahuje ve své struktuře komponent *-kyselina*. V našem případě může jít o výraz *disulfokyselina*, nebo *benzinodisulfokyselina*, příp. *benzinokyselina*, v závislosti na tom, který z uvedených výrazů je motivujícím pro výslednou složeninu. Takové složeniny mohou z hlediska sémanticko-syntaktického představovat „mechanickou“ determinaci, neboť jednotlivé složky takových složenin se mohou spojovat mechanicky. Typické determinativní kompozitum však sestává ze dvou složek, a to ze složky určované (syntakticky nadřazené) a určující (syntakticky podřazené). V případě „mechanického“ determinativa by funkci syntakticky podřazené složky plnily komponenty *benzino-*, *di-* nebo *sulfo-*, tj. ty, které neobsahují ve své struktuře dílčí komponent *-kyselina*, což je ve výše uvedené složenině složka syntakticky nadřazená. Stejně tak je možné uvažovat o tom, že ve složenině *benzinodisulfodisulfokyselina* mohou syntakticky podřazenou složku tvořit všechny komponenty vyjma komponentu syntakticky nadřazeného, a to jako podřazené členy ve vzájemném poměru slučovacím. V takovém případě by se již nejednalo o „mechanické“ determinativum, ale o determinativum v pravém slova smyslu.

Podobným způsobem (tj. prostorovým znázorněním motivačních vztahů) lze zaznamenat slovotvornou motivovanost všech složenin, které sestávají minimálně ze tří slovotvorných základů a tyto základy vstupují do složeniny současně. Z uvedeného vyplývá, že slovotvorná motivace kompozit má v zásadě plošné zakotvení, jen u tohoto typu kompozit se objevuje prostorové znázornění jejich slovotvorné motivace. Takové složeniny – jak již bylo výše uvedeno – nejsou v češtině časté. Důvodem pro omezeně frekventované tvoření takových složenin je jejich přílišná délka, a proto i nevýhodnost jejich uplatňování v běžné komunikaci, publicistickém nebo řečnic-

kém stylu. Ukazuje se tedy, že prostorový charakter slovtvorné motivace kompozit má mezi kompozity spíše okrajové postavení.

Bibliografia

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV 1995. 202 s.
DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Praha: Academia 1962. 263 s.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Lidové noviny 2002. 604 s.
FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
HORECKÝ, Ján: Zložené prídavné mená v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie XIII. Bratislava: Veda 1977, s. 131 – 137.
Mluvnice češtiny (1). Praha: Academia 1986. 566 s.